

APRÓFALVAK ÉS MAJOROK: TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK

BALOGH ANDRÁS

SMALL VILLAGES AND MANORS: GEOGRAPHICAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES

In this study we try to uncover the similarities and differences between small villages and manors. These settlement forms have significant role in Hungarian settlement network. The main analytical viewpoints are the next: history, research opportunities, settlement geographical explanations, development options, locality, volume differences, social and economic syndromes, functional differentiations after regime change and morphological characteristics. Both small villages and manors began to decline after the Second World War and both of them are mainly located in the western part of the country.

Small villages are traditional settlements of Hungary. Nowadays every third village has less than 500 inhabitants. The decline of their population is not a new process; it started almost 50-100 years ago. Before the political regime change most of the studies deals with small villages as homogeneous group (unfavourable demographic processes, bad features of social, institutional and traffic systems, etc.) After 1990s the differentiation of them has become clear. The socio-economic development rate of them, the life quality of the local population are determined by the geographical location. The increasing of number of small villages is going to continue but their future are still in doubt, similarly to the manors.

Manors are usually not independent municipalities, but mostly occupied the outer areas of some towns and villages. Most of the manors could be found in Transdanubia. The leader utility is the agriculture, but among others we found manors with industrial, sanitary, tourism functions also. Manors in their initial form appeared in the early or mid-13th century, but their appearance in large numbers only took place in the 16th century. After World War II, following the distribution of lands in 1945 manor as a piece of land lost its reason for existence and survived as a settlement type. Parallel to this, their decline and decay started. The utilisation of the former demesne lands and their buildings – provided that they still existed – brought a rather strong differentiation of their functions. Their future is uncertain, and their number is continuously decreasing. Their transformation will continue and this “metamorphosis” may not only mean a changed morphology and functions but eventually even a total physical annihilation.

BEVEZETÉS

Bár „első ránézésre” talán meglepőnek tűnhet az aprófalvak és a majorok közötti különbségek és hasonlóságok kutatása, azonban számos dimenzió mentén feltárhatóak olyan meghatározó jegyek, amelyek a két településtípus közös vonásait bizonyítja. Ugyanakkor minden figyelembe vett vizsgálati szempont esetén vannak olyan kisebb-nagyobb eltérések, különbségek is, amelyek egyediségük, speciális vonásaik megőrzését biztosítják. Annak apropóját, hogy egyáltalán felmerülhet az aprófalvak és a majorok településföldrajzi aspektusú összehasonlító vizsgálata, elsősorban az elmúlt évtizedek során tapasztalható hányatott sorsuk adja. Az ötszáz főnél kisebb lélekszámú, közigazgatásilag önálló települések száma az elmúlt fél évszázad során folyamatosan emelkedett, lakosság számuk apadt, funkcióik nagy részét elveszítették, jelenlegi gazdasági lehetőségeik pedig elsősorban fekvésük által determinált. A majorokban élők száma is folyamatos csökkenést mutat, s ez együtt jár a lakott majorsági területek számának

csökkenésével, gyakran azok teljes, fizikai megszűnésével. Hanyatlásuk a második világháborút követően, a kapitalista nagybirtokok megszűnésével kezdődött, s tart napjainkban is, egybeesve az aprófalvak negatív folyamatainak felerősödő időszakával.

Adott tehát a hazai településállomány két sajátos eleme, amelyek elsősorban kedvezőtlen társadalmi-gazdasági folyamatokról ismertek. Múlt- és jelenbéli hasonló települési, fekvési, funkcionális sajátosságai, illetve a rendszerváltozás után meginduló differenciálódási folyamataik sorsukat bizonyos mértékben összekapcsolják. Ugyanakkor szintén e tényezők mentén kirajzolódó egyedi vonásaik az eltérő fejlődési (hanyatlási?) utak lehetőségét is előrevetítik. Ez a tanulmány e hasonlóságok és differenciák bemutatását, elemzését tűzte ki céljául.

1. TÖRTÉNELMI MÚLT

Az aprófalvak Magyarország egyik klasszikus, ősi településtípusának számítanak, hiszen már az Árpád-korban jelen voltak, mintegy 20-25 családnak otthont adó, kis alapterületű veremházak laza, rendszertelen halmazaként. Házaik padlószintje fél - egy méterrel volt a felszín alatt, s náddal, szalmával fedték őket. A 14. században már téglát, követ is használtak építőanyagként, ahogy az épületek kezdtek kiemelkedni a földből (BELUSZKY 1999). A falvak túlnyomó része a középkor folyamán továbbra is kis lélekszámú maradt, bár azzal, hogy a 14. és 15. század során egyre inkább rögzültek, s a kisebbek gyakran beolvadtak nagyobbakba, számuk csökkenni, népességük emelkedni kezdett. A falvak népesedési folyamataiban (is) jelentős differenciálódás zajlott le. Az ország nyugati területein főképp apró-és kisfalvak voltak jellemzőek, átlagosan 50-60 családdal, az Alföldön pedig a sok esetben a legtöbb városi szerepkört nélkülöző „kiváltságos” jobbágységek, az oppidumok váltak meghatározóvá (BELUSZKY 1999, KŐSZEGERALVI - TÓTH 2002). A török megszállás elleni felszabadító harcokat a városok és a falvak egyaránt nagyon megsínylelték. Lassan indult meg a települések helyreállítása, újratelepülése (KŐSZEGERALVI 2004). A falvak közötti differenciálódás folytatódott, s a településállomány nagyságrendi tagolódásában már a 18. században kialakultak a napjainkban is meghatározó területi különbségek: a Dunántúl nagy részében a lakosság sok és kis faluban élt. (Vasban például az átlagos településméret 338 fő volt.) Az Alföldön a török hódoltság előtti sűrű faluhálózat nem állt helyre, helyette a mezővárosi – tanyás települési rend épült ki. A valódi falvak száma így csekély volt, ám azok lélekszáma 4 ezer fő körül lehetett (BELUSZKY 1999, KŐSZEGERALVI 2004). A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálási adatai már arról tanúskodtak, hogy a településnagyság-kategóriák közül az 500 főnél kisebb községek aránya nagyjából 1/3-ot tett ki a teljes településállományon belül, ami megegyezik az aprófalvak jelenlegi arányával. Igaz, míg az akkori lakosságszámból 8,1%-kal részesedtek, napjainkban mindössze 3%-kal. A közben eltelt időszak azonban – a látszat ellenére – nagyon mozgalmas volt. Trianonnal a történelmi településállomány 2/3-a a szomszédos országokhoz került. A megmaradt települések több mint fele ezer főnél kisebb volt, elsősorban a Dél- és Nyugat-Dunántúlon, a Bükk északi részén, a Galyaság, a Cserehát és a Zempléni-hegység egyes területein. A falvak másik nagy csoportját - mintegy 40%-át – pedig az ezer és ötezer fő közötti községek jelentették elsősorban az alföldi tájakon (FRISNYÁK 1990). A napjainkban újra jellemző, 1/3-os aprófalvak arány teljesüléséhez a

második világháborút követő évtizedekben, elsősorban az 1960-as évektől bekövetkező aprófalvasodási folyamat volt szükséges.

Ami a majorokat illeti, prototípusaik ugyan már a 13. századtól feltűntek, tömeges elterjedésükre csak a 16. századtól került sor, amikor folyamatosan nőtt a földesurak saját kezelésében meghagyott földterületek száma (*FRISNYÁK 1990*). Igaz, még ekkor sem annyira korszakformálóak, hiszen rendszerint nem a jobbágytelkek kárára terjeszkedtek, hanem elhagyott, pusztán maradt vagy irtásföldeken jöttek létre, s a jobbágyi robotmunka és technológia átvétele is lassította a fejlődésüket (*KRISTÓ – BARTA – GERGELY 2002*). A 18. századtól a majorságok növekedésében már egyre nagyobb szerepet kaptak a jobbágytelkek kisajátításai. A jobbágyfelszabadítás után, és a fokozódó élelmiszerkereslet hatására új megoldást kellett találni a földek hatékony megművelésére. S a megoldást a majorsági gazdálkodás jelentette. A birtokosok majorsági földjeiken letelepítették a felszabadított jobbágyaikat (akikből így gazdasági cselédek lettek) és ők művelték tovább a földjeiket (*BEREND T. – RÁNKI GY. 1987*). A majorok elsősorban a Dunántúlon jöttek létre, de megjegyzendő, hogy az északi hegyvidék és az Alföld találkozási pereme mentén, sőt, még az Alföld egyes térségeiben is születtek majorok, még ha csekély számban is (*KŐSZEGFALVI 2004*). Lélekszámuk között jelentősek a különbségek, akadtak közöttük több száz fősek is. Nagyobb majorságokban a cselédlakások gyakran utcákat alkottak, de az esetek többségében szabálytalanul helyezkedtek el (*MENDÖL T. 1963*). A majorok fénykora tehát a jobbágyfelszabadítás után, a bérmunka általánossá válásával, nagyjából a 19. századtól indult és tartott a 20. század közepéig. A 2. világháború után, az 1945-ös földosztást követően a major, mint földterület elvesztette létjogosultságát, s mint településforma maradt fenn (*SZERENCSE 1990*). Ezzel párhuzamosan pedig megindult hanyatlása, pusztulása.

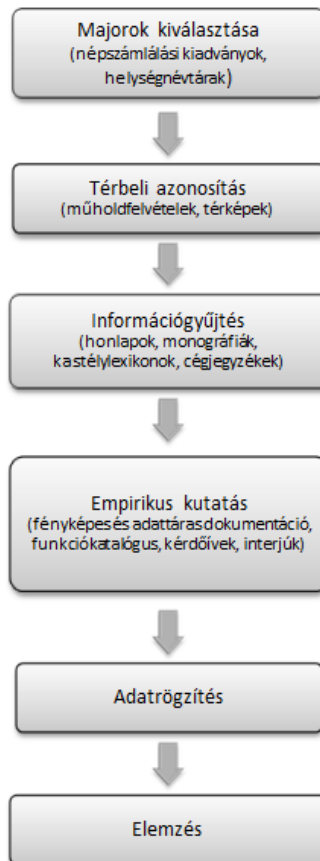
Az aprófalvú tehát vitathatatlanul régebbi települési formája a magyarságnak; lényegében a Kárpát-medencében való megtelepedés, s a félnomád életmód felhagyása óta jelen van, igaz, még évszázadokig változtatta helyét a parlagoló földművelésnek köszönhetően. Földrajzi helyének végleges rögzülését a nyomásos gazdálkodásra való áttérés gyorsította fel. A majorok tömeges elterjedése a 16. századtól következik be, maga a major elnevezés pedig még fiatalabb: a majorok ugyanis kezdetben a földesúri gazdasági üzemek helyén szerveződtek, így sok forrásban még prédiumpként említették őket. Csak később terjedt el a major vagy majorság kifejezés.

2. KUTATHATÓSÁG

Kutathatóság szempontjából az aprófalvakkal sokkal egyszerűbb a helyzet. Definiálásuk népességszámhoz kötött, ezáltal a térben is könnyen beazonosíthatók. Társadalmi-gazdasági folyamataik az évente frissülő, széleskörű adatbázis következtében jól nyomon követhetők.

A majorok esetében viszont több problémával is kénytelenek vagyunk szembenézni. Elsőként magának a majornak a beazonosítása jelent gondot. A statisztika számos külterületi jelleget megkülönböztet ugyan (pl. forgalmi települések, bányatelepek, szociális intézmények, lakóhely funkciójú külterületek stb.), de ebből egyértelműen a majorsági eredetre következtetni még nem lehet, másrészt major nem csak külterület lehet, hanem egyéb belterület, vagy akár központi belterület, azaz önállóságát elnyert község is. A majorok kiválasztásakor a legnagyobb segítséget maga a név jelenti.

1. ábra. A major kutatás folyamata
Figure 1. Procedure of manor research

Forrás: saját szerk.

Az esetek többségében ugyanis a major nevében benne van az, hogy major, illetve puszta (esetleg szállás, telep stb.). A major szó feltűnése a névben egyértelművé teszi a településforma beazonosíthatóságát, a puszta azonban már többjelentésű, könnyen tanyák nevéként is előfordul, s jelenti magát az alföldi tájat is annak hatalmas legelőivel, sík vidékeivel. Más pusztáról beszél tehát Petőfi „*A puszta, télen*” című versében és más pusztáról Illyés Gyula a „*Puszták népe*” című szociográfiájában. Külön problémát jelent a közigazgatásilag már önállóvá településsé vált majorok beazonosítása. Esetükben, ha a név nem (elégé) segít, figyelni kell a régebbi népszámlálási kötetekben, mikor volt a települési jogállásban változás, amiből következtetni lehet az eredetre. Amennyiben módunkban áll, célszerű mindent le is ellenőrizni. Ebben segítségünkre lehetnek kastélylexikonok, önkormányzati honlapok, településmonográfiák, internetes keresőprogramok stb. A térbeli beazonosításban további lehetőséget jelenthetnek a Habsburg Birodalom katonai felmérései, amelyek ma már georeferáltan, a mai térképekkel összevetve fellelhetők a világhálón. További gondot jelent az adat- és információhiány. A zömében külterületi fekvés következtében a majorok népességszámára vonatkozó információk csak tízévente, népszámlálások alkalmával látnak napvilágot, így a majorok esetében az empirikus kutatások megkerülhetetlenek (*1. ábra*).

3. TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI ÉRTELMEZÉS

A napjainkban leginkább elfogadott meghatározás szerint aprófalun lényegében „apróközséget” értünk, azaz feltételezzük annak közigazgatási önállóságát. A szerzők túlnyomó része felső népességszám-határnak az 500 főt fogadja el. Ha a klasszikus településföldrajzhoz nyúlunk vissza – amely figyelmen kívül hagyja a közigazgatási státuszt, s elsősorban a lakóépületek száma és térbeli elhelyezkedés alapján kategorizál –, akkor feltételként jelenik meg a csoportos jelleg és a zárt településmag.

A majorok elenyésző hányada vált az idők folyamán közigazgatásilag önállóvá, nagyrészt külterületi fekvésűek, azaz egy-egy önálló település részét képezik, s olyan átmeneti településformának tekinthetők, amelyek kisméretű, zárt településaggal rendelkeznek, s amelyek lélekszáma igen széles skálán mozoghat, de az esetek nagy részében 10 és 50 fő közötti.

Az aprófalvak és majorok definiálása során a nyilvánvaló különbségek mellett közös vonások is adódnak. A hasonlóságokat talán Erdei Ferenc fogalmazta meg legjobban, a Magyar Faluban: véleménye szerint mindkettőnek szükséges kapcsolódnia nagyobb falvakhoz vagy városokhoz. „*Mert olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz, illetve városhoz kell betagozódnia.*” – írja Erdei az ún. apró parasztfalvakról (ERDEI 1974, 92 p.) Míg a majorokról az alábbi mondja: „... *az uradalmi majorok végeredményben falvak, csak hogy igen különös falvak, éppenezért nevezhetjük őket uradalmi falvaknak. [...] Az összes aprófalvaknál nagyobb arányban szorul kiegészülésre, akár több hasonló egységgel, akár igazi faluval vagy várossal.*” (ERDEI 1974 116 p.) Az aprófalva tehát nem igazán falu, míg a major lényegében faluként értelmezhető, vagyis mindkettő lényegében hasonló mezsgye mentén mozog, s ami elsősorban összeköti őket Erdei szerint, az a nagyobb településekre való ráutaltság.

4. ÖNKORMÁNYZATISÁG

Az, hogy mind az aprófalú, mind a major kiegészülésre szorul, veti fel az önkormányzatiság kérdését. A 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól kimondja, hogy „Települési önkormányzatok a községekben, a városokban, megyei jogú városokban és a fővárosi kerületekben működnek.”. Vagyis saját önkormányzattal csak a közigazgatásilag önálló aprófalvak rendelkeznek, az eredeti majorsági területek közül csak elenyésző hányad az, amely az eltelt évtizedek során központi belterületté, vagyis önálló településsé vált. A többi major egy-egy falu vagy város közigazgatási határain belül fekszik. Nyilvánvalóan a települési önkormányzatok hatásköre kiterjed a település részét képező majorokra is, kérdés viszont, hogy ezek fenntartására, esetleg fejlesztésére milyen források állnak rendelkezésükre. Gyakori, hogy az adott területet – megfelelő közművesítés esetén – építési telkek vagy gazdasági (ipari, turisztikai) és sportlétesítmények kialakítására jelölik ki. Ha az adott településrész épületállománnyal (már) nem rendelkezik, rendszerint szántó- vagy erdőgazdálkodás céljából, illetve közlekedési területként hasznosítják. Amennyiben a majorsági területen állt és fennmaradt kastély vagy kúria, azt az önkormányzat megpróbálhatja értékesíteni vagy szociális intézményként működtetni. Az egykori cselédlakások esetében is lehet törekvés azok más célú hasznosítására, sokszor azonban az itt élő, rendszerint marginális társadalmi csoportok segítése inkább csak viszi a település pénzét.

1. kép: Modern baromfitelep Tét – Barcrafelsőmajorban (Győr-Moson-Sopron megye)
Picture 1. Modern poultry farm in Tét – Barcrafelsőmajor (Győr-Moson-Sopron county)

Forrás: saját felvétel

Az egykori istállókat, magtárakat, egyéb gazdasági létesítményeket és tisztalakokat vállalkozók bérbe is vehetik, s azokat mezőgazdasági (elsősorban állattenyésztési) vagy

ipari célokra felhasználhatják, de nem ritka az sem, hogy a terület épületeinek elbontása után a vállalkozás maga húz fel új, modern, az adott gazdasági tevékenységet kiszolgáló létesítményeket (1. kép).

Kutatási témánk szempontjából legizgalmasabbnak azok az esetek tűnnek, amikor aprófaluhoz tartozik pluszban egy vagy akár több majorsági külterület. A rendelkezésre álló csekély anyagi források, a szociális, rászorultság jellegű kiadások, az intézmények fenntartási költségei stb. mellett az önkormányzatoknak nincs igazán lehetőségük arra, hogy külterületeik fejlesztésére számottevő forrásokat különítsenek el. Az aprófalvak pályázati lehetőségei szűkösek. A rendszerváltozás óta probléma, hogy az önkormányzatok számos esetben nem tudnak arra pályázni, amire valójában szeretnének (VÁRADI – SCHWARZ 2013). A település vezetősége a legtöbb fejlesztési pénzt infrastruktúra-beruházásokra, településképző formálásra, intézményeik felújítására igényli (JÓZSA 2013). Ugyanakkor – ahogy azt a következő fejezet taglalja részletesen – azokon a területeken, ahol aprófalvak összefüggő térségeket alkotnak, majorokkal kevésbé találkozunk.

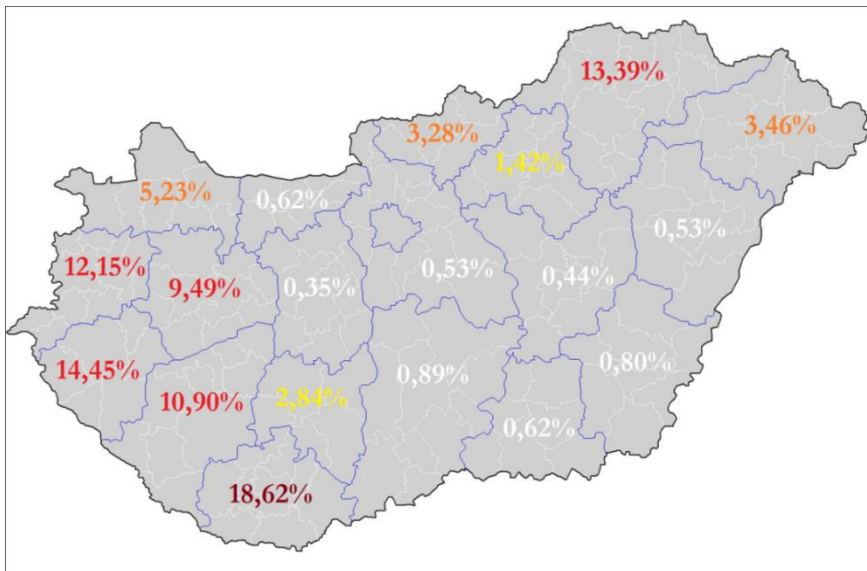
5. FÖLDRAJZI FEKVÉS, SZÁMBELI KÜLÖNBSÉGEK

Mind az aprófalvak, mind a majorok elsősorban a Dunántúl egyes területein koncentrálnak nagyobb arányban. A legtöbb 500 főnél kisebb községgel Baranyában, Zalában és Borsod-Abaúj-Zemplénben találkozunk, de ma már elmondható, hogy egyetlen olyan megye sincs, ahol ne lenne aprófalu (2. ábra).

Az aprófalvak közel 1/5-e tehát baranyai, ugyanakkor, ha csak a megye településeinek százalékában nézzük az aprófalvakat, akkor majdnem 70% az ötszáz főnél kisebb községek aránya, s Zalában és Vasban is közelíti a 2/3-ot (BALOGH 2014).

Mivel a majorok nagy része napjainkra nyom nélkül eltűnt, fizikailag is megsemmisült, a rögzíthető egykori majorsági területek közül azokat vesszük figyelembe, amelyek az 1960 és 2011 közötti népszámlálások alkalmával legalább egy alkalommal lakottak minősültek. Ez a megközelítés azért is tűnik helyesnek, mert ha a majorokat egyfajta településként próbáljuk meg értelmezni, akkor az emberi jelenlét nem kerülhető meg. A legtöbb lakott major szintén a Duna vonalától nyugatra fekvő megyékben fordul elő, attól keletre csak Pest, Nógrád és Békés megye rendelkezik számottevő mennyiségű majorsági területtel (3. ábra).

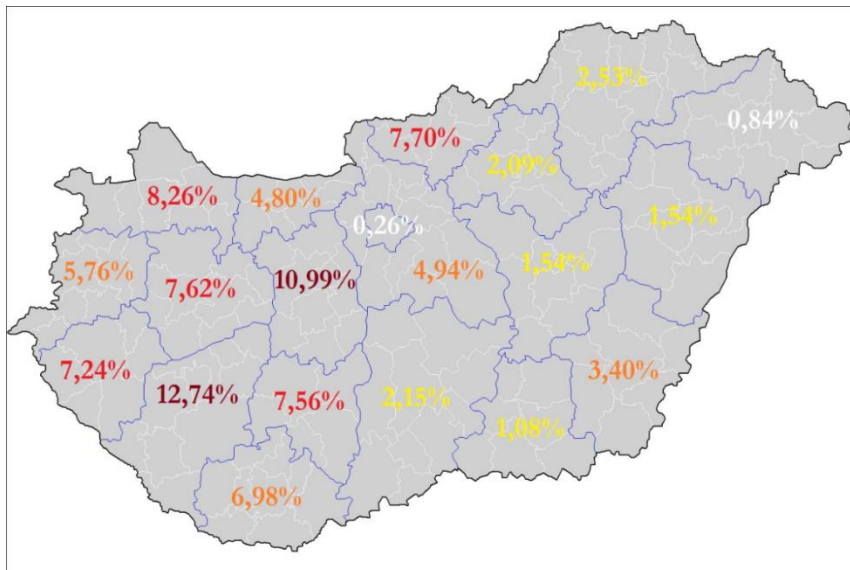
2. ábra: Az aprófalvak megoszlása megyénként az összes aprófalvak százalékában (2011)
 Figure 2. The distribution of all small villages by counties in 2011

Forrás: saját szerk.

3. ábra: Az 1960 – 2011 között lakott majorok megoszlása megyénként az összes százalékában (2011)

Figure 3. The distribution of all populated manors by counties in 2011

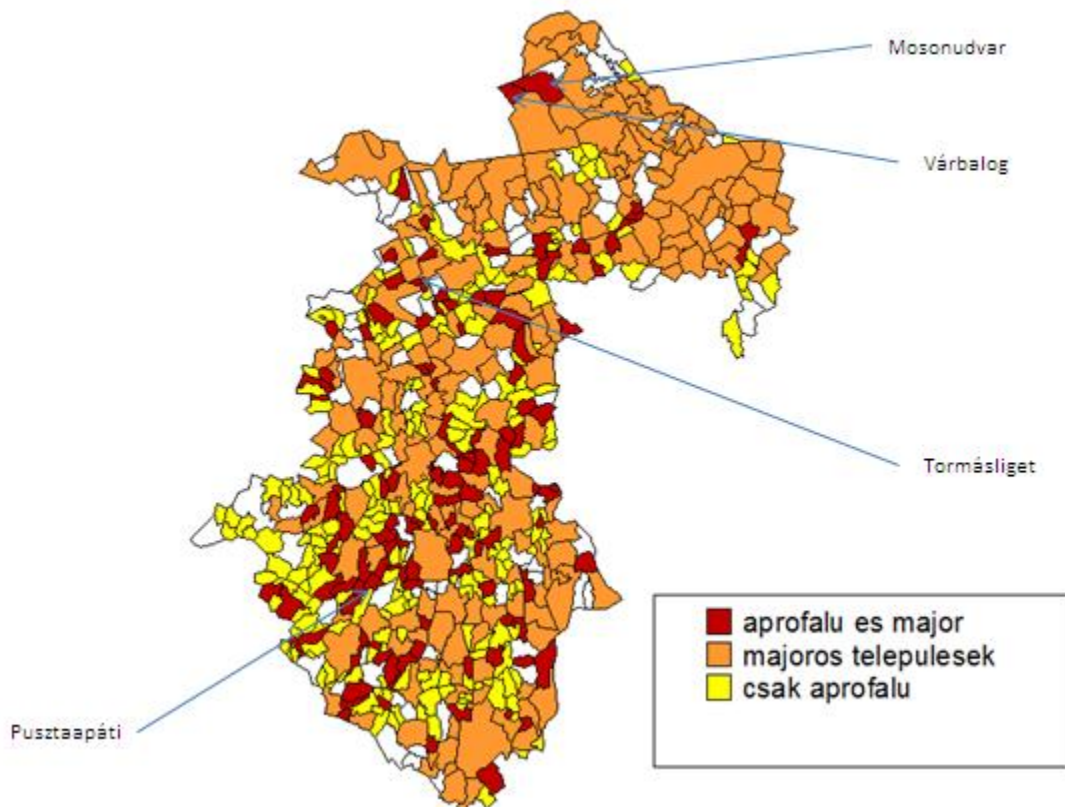

Forrás: saját szerk.

Az aprófalvak és a majorok esetében is a zömében dunántúli fekvés még nem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyes, aprófalvasnak számító megyéken belüli térbeli elhelyezkedésük egybeesne. Ennek igazolására a Nyugat-dunántúli régiót vesszük részletesebben górcső alá (4. ábra). A Nyugat-Dunántúl három megyéje összesen 657 településből áll, ebből 369 (54,6%) aprófalva. Emellett 325 falu vagy város közigazgatási területén található egykori major, összesen 721 db. A nem aprófalvas települések 67,8%-a, az aprófalvaknak viszont csak 34,2%-a rendelkezik pusztával. Eltérés tapasztalható a majoros aprófalvak és a nem majoros aprófalvak átlagos népességszámában is: a régióban az aprófalvak átlagosan 244 fősek, ahol azonban major is van, népesebbek (281 fő). Azok az aprófalvak tehát, amelyek külterületén major fekszik, relatíve népesek, jelenlegi népességszámuk az elmúlt évtizedek gyors fogyásának a következménye. A térképen névvel jelzett települések – Mosonudvar, Várbalog, Tormásliget, Pusztaapáti – jelentőségét pedig az adja, hogy azon ritka települési körbe tartoznak, amelyek eredendően majorokként funkcionáltak, napjainkra azonban elnyerték közigazgatási önállóságukat és (apró)faluvá váltak.

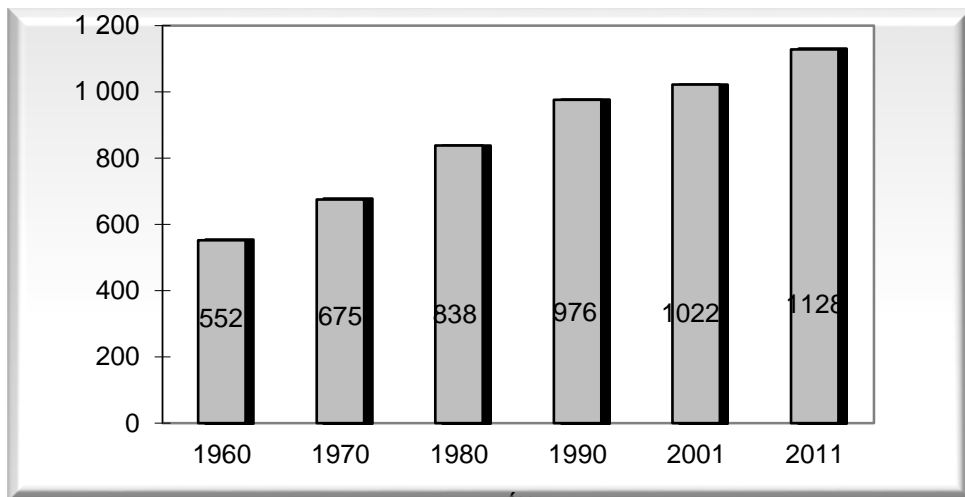
4. ábra: A Nyugat-dunántúli régió aprófalvainak és majorjainak térbeli elhelyezkedése 2011-ben
Figure 4. The spatial location of small villages and manors in West Transdanubia in 2011

Forrás: saját szerk.

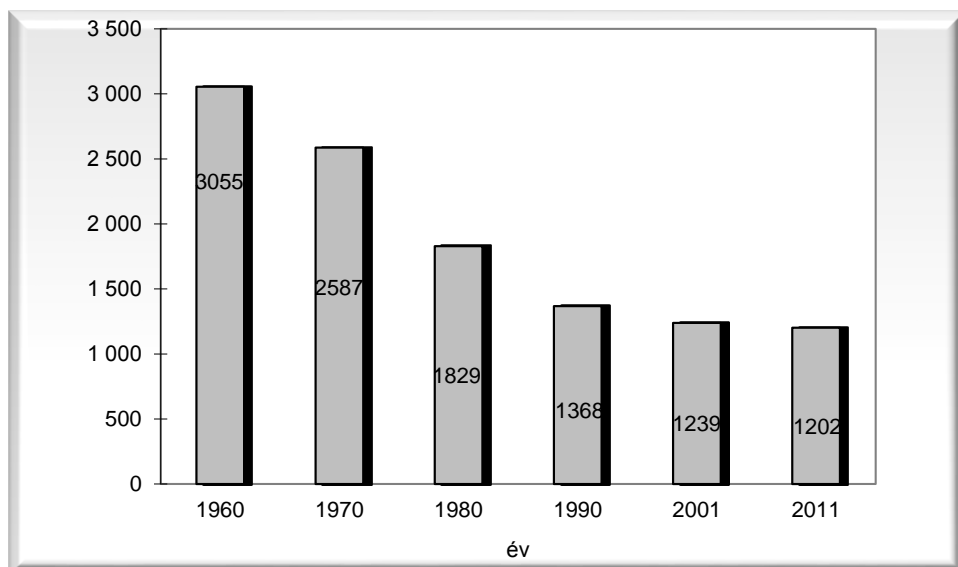
Az aprófalvak és a majorok számbeli változása ugyan ellenkező irányú folyamat, mégis mindkettő negatív jelenség. Az aprófalvasodás igazán dinamikussá az 1970-es években vált, s bár 2001 és 2011 között lassulás volt tapasztalható, az aprófalvak száma évről-évre ma is nő. A 2011-es népszámláláskor már 1128 ötszáz fő alatti község volt Magyarországon (5. ábra).

5. ábra: Az aprófalvak számának változása (1960-2011)
Figure 5. The change in the number of small villages (1960-2011)

Forrás: saját szerk.

6. ábra: A lakott majorok számának változása (1960-2011)
Figure 6. The change in the number of populated manors (1960-2011)

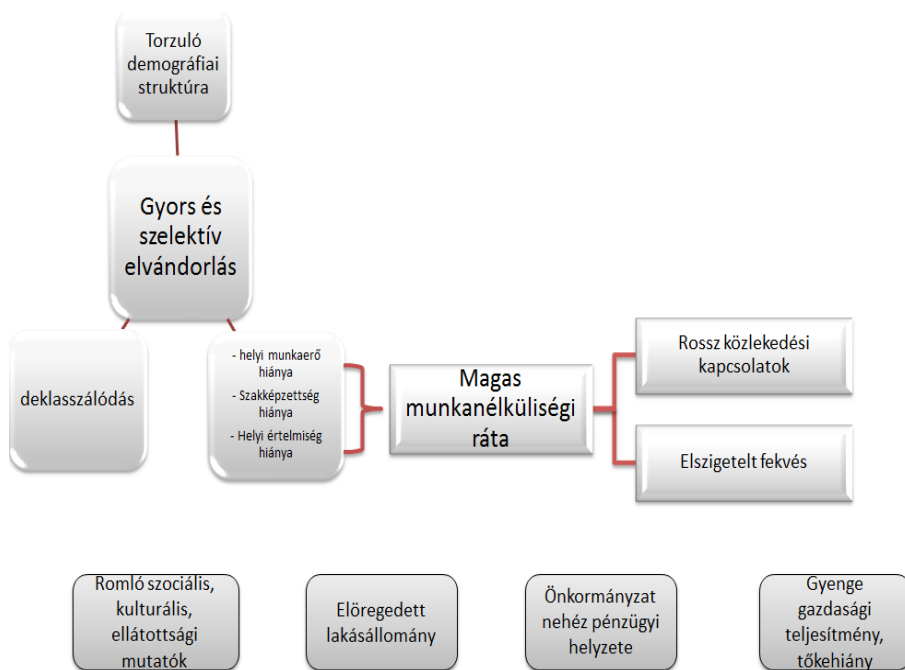
Forrás: saját szerk.

Ezzel szemben, ugyanezen időszak alatt a lakott majorok száma látványosan csökkent, az ötven év alatt 60%-kal (6. ábra). Az aprófalvasodás, illetve a majorok pusztulási folyamatának következményeként – ahogy az ábrákról is leolvasható – napjainkban az aprófalvak és a lakott majorsági területek száma szinte teljesen megegyezik.

6. APRÓFALU-SZINDRÓMA, MAJOR-SZINDRÓMA?

Mind az aprófalvak, mind a majorok esetében vannak olyan közös ismertetőjegyek, amelyek egyes kutatók szerint az adott településtípus viszonylag nagy elemszámára teljesül. Az aprófalu-szindróma jól ismert fogalom a hazai településföldrajzban. A tünetcsoport egyes elemei már a rendszerváltozás előtt közismertek voltak, mások az 1990-es években bukkantak felszínre. Elsősorban a magas munkanélküliségi ráta, az alacsony jövedelmi viszonyok, a városi élet vonzó hatása következtében kialakuló gyors és szelektív elvándorlásból fakadó problémák jellemzik őket (7. ábra).

7. ábra: Az aprófalu-szindróma főbb elemei
Figure 7. The main elements of small village syndrome

Forrás: saját szerk.

A helyi munkahelyek hiánya, az aprófalvak kedvezőtlen közlekedés-földrajzi helyzete következtében a propagatív és szakképzett korosztály elköltözik, így a demográfiai reprodukciós tartalékok kimerülnek, a helyben maradó alacsony létszámú munkaképes lakosság pedig nem felel meg a munkaerő-piaci követelményeknek, munkanélkülivé lesz, elszegényedik. A korszerkezet torzul, az idős, szociális ellátásra szoruló réteg aránya jelentőssé válik (BELUSZKY 1984, ENYEDI 1980, MOHOS 1984). A művi környezet romlása, az épületállomány elöregedése a faluképre is kedvezőtlen hatással van. Az önkormányzatok nehéz anyagi helyzetük révén a folyamat megfordítására, sőt, legtöbbször mérséklésére sem képesek. A falu leépülési spirálba kerülhet. Napjainkra azonban egyértelművé vált, hogy az aprófalvak csoportja korántsem tekinthető egységesnek, számos eltérő gazdasági pályán mozgó típus különböztethető meg. Az aprófalva-szindróma csak a depresszív térségek kistelepüléseire teljesül (JÓZSA 2014). Elsősorban ott jelent komoly problémát, ahol e falvak csoportosan, összefüggő térségeket alkotva fordulnak elő (pl. Cseréhát, Ormánság), ugyanakkor e problémák kevésbé hangsúlyosak a nyugat – és közép-dunántúli régió bizonyos területein (osztrák határ közelében, Balaton térsége stb.)

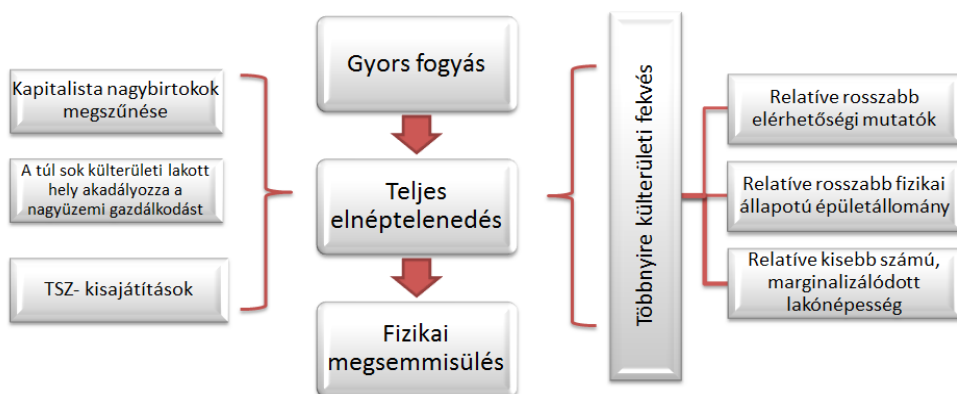
Az aprófalva-szindróma széles körben való elterjedésében szerepet játszhatott, hogy az aprófalva-kutatások kezdeti szakaszában nem készültek a településkategórián belüli, a különbségeket hangsúlyozó elemzések. Inkább a településállomány többi csoportjától való megkülönböztetés, az aprófalvak jövőjéért való aggodás volt a meghatározó.

Major-szindrómáról nem igazán lehetett olvasni az elmúlt évtizedek településföldrajzi szakirodalmában, noha létjogosultsága bőven lett volna, hiszen a majorok esetében a gyors fogyás következményei súlyosabbak és gyorsabban is érvényesülnek. Az eredmény ugyanis a legtöbb esetben a teljes elnéptelenedés és a fizikai megsemmisülés. Számos olyan tényező határolható körül ebben az esetben is, amely a majorok többségére teljesül (8. ábra).

A majorok hanyatlása a második világháborút követően, gazdasági létalapjuk, a kapitalista nagybirtok megszűnésével indult. Gyakori érv volt ellenük – épp úgy, mint a tanyáknál –, hogy akadályozzák a nagyüzemi gazdálkodást. Mivel a majorok egy-egy falu vagy város településrészét alkották, az elvándorlás nem feltétlenül járt a település közigazgatási határának átlépésével, csupán a központi belterületre irányult. Az egykor majorként funkcionáló külterületek zöme saját településén belül is periférikus fekvésű, ezért elérhetőségi mutatóik az aprófalvakénál is kedvezőtlenebbek voltak. A fogyás dinamikus zajlott, rengeteg major tűnt el egy-egy népszámlálási időpont között, hiszen a folyamat nagyon ritka esetben állt le, rendszerint a teljes elnéptelenedésig tartott. Az üresen álló épületek fizikai állapota hamar leromlott, így gyakran nem volt más választás, mint a terület beszántása vagy sorsára hagyása. Az itt maradt, illetve később, a megélhetési lehetőségek könnyebbségében bízó beköltözők pedig kisszámú, marginalizálódott lakónépességet alkotnak.

A major-szindróma háttérbe szorulásában szerepet játszik, hogy a majorok túlnyomó hányada – külterületi státusza miatt – tíz évre „eltűnik” a szemünk elől, róluk ugyanis csak népszámlálások alkalmával juthatunk friss adatokhoz. A major-szindróma – szemben az aprófalutünetegyüttesel - jóval nagyobb települési körre igaz, vagyis sokkal több major került és kerül bele a leépülési spirálba. (A 20. század eleje óta a majorok mintegy 80%-a teljesen elnéptelenedett.) Ugyanakkor funkcióikban – az aprófalvakhöz hasonlóan – ebben az esetben is végbement differenciálódás a rendszerváltozás utáni évtizedekben.

8. ábra: A major-szindróma főbb elemei
Figure 8. The main elements of manor syndrome

Forrás: saját szerk.

7. HELYI FUNKCIÓK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK

Természetesen az aprófalvak a majorokhoz képest relatíve nagyobb népességszámukkal, közigazgatási önállóságukkal több és összetettebb funkcionak és szolgáltatásnak adnak otthont (1. táblázat).

Ezek azok a tényezők, amelyek révén túlélési, megújulási esélyeik sokkal jobbak, mint a pusztáké. Funkcióik közül kiemelkedik az agrártevékenység, melynek tradíciói máig erősebbek, mint a nagyobb lélekszámú településeké (G. FEKETE 2013). Szinte mindenütt van kisbolt és kocsmá, amik nem tűnnek jelentős helyi szolgáltatásnak, de így is sokkal jobbak a majorokban élők lehetőségeihez képest. Esetükben a „gazdatelepülés” alapfunkcióinak igénybe vétele szinte mindig sokkal több időráfordítást igényel.

A felsorolt „alapfunkciók és tevékenységek” mindig is jellemzőek voltak az aprófalvakra, sőt, intézményi ellátottságuk a rendszerváltozás előtti időszakhoz képest romlott is. Ugyanakkor 1990 után az aprófalvas településcsoport rendkívül heterogén összetételű lett, s bár nagy részük demográfiai-gazdasági lejtőre került, vannak közöttük olyanok is, amelyek funkcionálisan képesek voltak a megújulásra. A falusi turizmus az 1980-as évek második felében kezdett újjászületni, napjainkra pedig közel minden ötödik aprófaluban működik falusi szálláshely.

1. táblázat: Az aprófalvak leggyakoribb funkciói, szolgáltatásai 2012-ben
 Table 1. The most common functions of small villages in 2012

<i>Funkció</i>	<i>Aprófalvak száma</i>	<i>Aprófalvak aránya (%)</i>
regisztrált őstermelő	1113	98,7
kiskereskedelmi üzlet	973	86,3
mobil posta	834	74,0
házi segítségnyújtás	809	71,8
vendéglátás	772	68,5
óvoda	250	22,2
falusi szálláshely	191	16,9
kereskedelmi szálláshely	115	10,2
általános iskola	103	9,1
gyógyszertár	93	8,6
házi orvos	70	6,2

Forrás: KSH

Az 500 fő alatti települések 10%-a kereskedelmi szálláshelyeket is magáénak tudhat, ám összességében nagyon szűk azon kisközségek köre, amelyek gazdasági megújulásában a turizmus meghatározó szerepet tud játszani. Az idegenforgalmi mutatók viszonylag kedvező értékei ugyanis még nem jelentenek automatikusan kedvező gazdasági helyzetet (BAJMÓCY – BALOGH 2002, JÓZSA 2013). Néhány településen azonban valóban sikertörténetnek számít. Terezstenye például szép példája a falusi turizmusban rejlő lehetőségek kihasználásának. Árpád-kori fakazettás református temploma, forrásbarlangja, a Galyaság építészeti jellegzetességeit magán hordozó keskeny tornácos, kontyvetős parasztházai sok érdeklődőt vonzanak. Mátraszentimre is kiemelhető, itt található a legtöbb vendéglátóhely, s a legtöbb eltöltött vendégéjszaka, beleértve a kereskedelmi szálláshelyek adatait is. Jó levegőjével, túraútvonalával, síelési lehetőségeivel, szlovák hagyományaival, Ásványtani Múzeumával, szállodájával komoly vendégforgalmat bonyolít le minden évben. Az ipar szinte teljesen hiányzik az aprófalvokról, egy-két üdítő kivétel azonban itt is akad: Alsómocsoládon például a Pick Szeged gyártóüzeme lelhető fel.

A helyben megtalálható funkciók és a gazdasági fejlettség közötti párhuzam bár logikusnak tűnik, nem feltétlenül mutatja az adott település relatíve kedvezőbb helyzetét. Fontos szempont a kedvező fekvés, mind nagyobb térségi összefüggésben, mind egy-egy közlekedési útvonalhoz vagy nagyobb városhoz való közelség kapcsán. Megfelelő településközi kapcsolatokkal, jó elérhetőségi mutatókkal, fejlett és kellő számú munkahelyet biztosító térségi központok jelenlétével és felkészült települési vezetővel pozitív jövőképe lehet egy-egy ilyen kisközségnek.

A majorok esetében a funkciók halmozódása ritka, rendszerint eredeti szerepkörüknek megfelelően mindössze lakó- és agrárfunkcióval rendelkeznek. A rendszerváltozás után sok kisebb vállalkozás fedezte fel magának a külterületi helyeket. A Nyugat-dunántúli régió majorsági területeinek vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy a felkeresett 184 major $\frac{3}{4}$ -e rendelkezett lakófunkcióval, $\frac{2}{5}$ -e pedig mezőgazdasági tevékenységgel. Ez utóbbi legtöbbször úgy jelent meg, hogy a helyben élő emberek gazdálkodtak, de 20 puszta esetében az agrártevékenységhez nem párosult lakófunkció (BALOGH – BAJMÓCY 2011). Ipari funkció a vizsgált majorok 7,6%-ában fordult elő, egyedüli helyi tevékenységként soha. Gyakoribb jelenség a turisztikai szolgáltatások kiépülése (majorok 13,5%-a), ez elsősorban szállásadói tevékenységet, valamint lovasiskolákat takar (BALOGH – BAJMÓCY 2011). Kérdés, hogy az egykori majorban (újra)épülő gazdasági tevékenység az esetleg még rendelkezésre álló eredeti épületállományt hasznosítja, vagy pedig azokat elbontja, s új épületeket hoz létre. Mind a kettőre található számos példa. Megjegyzendő, hogy az autentikus majorsági gazdasági épületek zöme nyilvánvalóan az állattenyésztés igényeit tudja leginkább kielégíteni, így az ilyen típusú tevékenység esetében van a legnagyobb esély a régi épületek fennmaradására természetesen nem minden esetben (2.-3. kép).

*2. kép: Állattenyésztés Püspökmolnári-Molnármajorban (Vas megye
Picture 2. Stock-raising in Püspökmolnári-Molnármajor (Vas county*

Forrás: saját felvétel

Ha a majorsági területen fennmaradt kastély vagy kúria, s az nem került magántulajdonba, nem ritka, hogy szociális intézményként hasznosítják őket (pl. Töltéstava-Táplánypuszta, Koroncó-Zöldmajor, Mesteri-Intaháza, Rum-Rumkastély, Magyarszerdahely-Újnéppuszta). Ebben az esetben tehát az eredeti épület megmarad, csak funkciójában következik be változás.

A funkciók halmozódása arányosan nő a major lélekszámával. Értelemszerűen a közigazgatási önállóságukat elnyerő, azaz községgé alakuló majorok funkciói lesznek a legösszetettebbek és legváltozatosabbak.

3. kép: Sertésenyésztés Pusztacsó-Benkeházi-majorban (Vas megye)
Picture 3. Piggery in Pusztacsó-Benkeházi-major (Vas county)

Forrás: saját felvétel

8. MORFOLÓGIAI SAJÁTOSságOK

A falvak főbb morfológiai jegyeit ezeréves fejlődés alakította. Klasszikus elemei a hosszú telekrendszer, a telek elején hosszúházzal, utcára néző homlokzattal; a lakással szemben lakóudvar kúttal, esetleg nyári konyhával, műhellyel, szőlőlugassal; ezt követi a gazdasági udvar istállóval, óllal és tárolóhelyiségekkel; majd a csűr vagy pajta, végül pedig a veteményeskert, gyümölcsöskert (ISTVÁNYI 2011). Bár ezek között tájegységenként lehettek eltérések, összességében a főbb morfológiai jegyek, s így a hagyományos falukép a 20. század közepéig fennmaradt. Az 1950-es, 1960-as évek során jelentek meg az ún. sátortetős kockaházak (4. kép).

Ez az épületípus 9*9 vagy ritkábban 10*10 méteres alaprajzú, kétszobás, két- vagy háromablakos lakóházakat takart, melyek rendszerint nem feküdtek fel a telek egyik oldalára sem, hanem a telek elülső részének közepét foglalták el. A sátortetős kockaházak építését – a közhiedelemmel ellentétben – nem írta elő rendelet. Sőt, az Építésügyi Minisztérium már 1967-ben írt ki pályázatot magánépítetők számára, hogy a „Kádár-kockákat” felváltsa valamiféle esztétikusabb forma (BALOGH - BARANYAI 2014).

Elterjedésükben több tényező együttes hatása játszott szerepet. A mezőgazdaság kollektivizálásával a porta gazdasági épületei kiürültek; falun nem volt állami lakásépítés, az önerőből való építkezések pedig a költségminimalizálásra törekedtek. A téglá, cement, mész, egyféle nyílászárók, vasbeton gerenda, rövid faáru a TŰZÉP-ről könnyen és olcsón beszerezhető volt. Négyzetes alaprajzon ez bizonyult a leggazdaságosabb lefedésnek. Futótűzként terjedt az országban ez az építkezési forma, a tervek mindenütt rendelkezésre álltak, azokon módosítani nem vagy alig kellett, könnyen és gyorsan kivitelezhetők voltak. Mintegy másfél évtizedes virágkoruknak a „lakótoronyok” megjelenése vetett véget (ISTVÁNFI 2011).

4. kép: Sátortetős kockaházak Pankaszon
 Picture 4. Square floor planned houses with tent-shaped roofs

Forrás: saját felvétel

A házak vertikális irányban jelentős mértékben növekedni kezdtek, a cél: „alá és fölé építeni valamit”. Ez leggyakrabban a pincét, műhelyt, garázst, illetve a plusz emeletet, tetőteret, erkélyt jelentette. A falu addig egységes morfológiai képe kezdett megbomlani, s ez a folyamat az 1990-es években tovább folytatódott.

A rendszerváltozást követően a tanácsok, termelőszövetkezetek, vidéki ipari vállalatok megszűnésével megszűnt a helyi kontroll. Megjelentek a nagy tömegtagoltságú, más országok divatját követő, gyakran díszítőelemekkel túlszűfolt ingatlanok vagy épp a minimális formai kialakítású házak. Szaporodtak a kerti dísz tárgyak, számtalan különböző formájú és színű tetőfedőrendszer és falfesték tarkította az utcaképet (ISTVÁNFI 2011).

Egy-egy néprajzi táj hagyományőrző településein ez a morfológiai összevisszaság ugyan kisebb mértékű, de ma már szinte valamennyi faluban legalább nyomaiban tetten érhető. (A 4. képen látható Pankasz „büszkélkedhet” az Órségben a leghosszabb sátortetős kockaház-sorral, ami csupán hat épületből áll.)

A majorok klasszikus korszakukban számos sajátos morfológiájú és funkciójú épülettel rendelkeztek. A kastélyok és kúriák $\frac{3}{4}$ -e csak földszintesnek épült, $\frac{2}{3}$ -uk egyszerű téglalap alaprajzzal, jelentősen eltérve ezzel a nyugat-európai építkezési stílustól (BADÁL 1987). A gazdatiszti lakok még meglehetősen díszesnek számítottak, a cselédek viszont rendszerint egy tető alatt, hosszú, a legegyszerűbb kivitelezésű földszintes házban éltek, lakásaikat vékony fal választotta el egymástól (ILLYÉS 1936) (5. kép). Az istálló, a magtár szintén a hagyományos majorsági kép velejárói voltak, a nagyobb majorságok azonban rendelkeztek kápolnával vagy akár templommal is, ravatalozóval, szülőszobával, iskolával, serfőző helyiséggel, üzlettel, kocsmával stb. is. A majorok tradicionális képe szintén az 1950-es évektől kezdett megtörni azzal, hogy számos termelőszövetkezet foglalta el területüket. Amennyiben a meglévő istállók vagy más gazdasági épületek állapota vagy kapacitása nem volt megfelelő, újakat emeltek, teljesen más stílusban és formában. A rendszerváltozás után, a funkció megváltozásával vagy a lakónépesség felduzzadásával ismét új kivitelezésű épületek emelésére került sor, kezdve a családi házaktól (pl. Zalalövő-Felsőötétmajor) a könnyűszerkezetes üzemcsarnokon (pl. Újudvar-Kámánccpuszta) keresztül a turizmus igényeit kiszolgáló szállodáig (pl. Gutorföldre-Rádiháza) stb.

5. kép: Ma is lakott cselédlakások Keszthely-Szendreytelepen (Zala megye)
 Picture 5. Populated old mop fair houses in Keszthely-Szendreytelep (Zala county)

Forrás: saját felvétel

Mind az aprófalvak, mind a majorok épületeikben több korszak lenyomatát is tükrözik. A falvakban a klasszikus parasztporták mellett fellelhetők a sátozott kockaházak, a nyolcvanas- kilencvenes évek többszintes családi házai és akár napjaink modern, nagy alapterületű, földszintes ingatlanjai is. Számos majorban szintén egymás mellett helyezkednek el a majorsági, a szocializmus korában épített, illetve a rendszerváltozás után emelt épületek (BALOGH – BAJMÓCY 2011).

ÖSSZEGZÉS

Az aprófalvak és a majorok hazánk településrendszerének sajátos elemei, melyek sorsa elsősorban a második világháborút követően vett kedvezőtlen irányt. Mindkét településtípus esetében megfigyelhető tehát egy hosszabb hanyatlási periódus, amit a rendszerváltozás utáni funkcionális differenciálódás és eltérő fejlődési pályák kialakulása követett. Mindkét csoporton belül a településállomány nagyobb hányada továbbra is negatív jövőképpel rendelkezik, ugyanakkor kisebb arányban találkozhatunk már önmagukat dinamizálni képes, új gazdasági lehetőségeket kiaknázó példákkal is. A társadalmi-gazdasági problémák következményei a majorok esetében mindig hatványozott mértékben hatnak. Számítalan esetben ezek a major tényleges megszűnését eredményezhetik, míg az aprófalvak kapcsán egyelőre nem beszélhetünk még elnéptelenedésről, de a népességsökkenési tendenciák esetükben is nagyon aggasztóak.

A tanulmányban figyelembe vett, az összehasonlítás alapját képező tényezőkkel kapcsolatosan elmondható, hogy az aprófalvak és a majorok között minden esetben kimutathatók közös vonások, de egyben olyanok is, amelyek egyediségüket hangsúlyozzák. Az aprófalvak közigazgatási önállóságával szemben a majorok túlnyomó része egy-egy város vagy község közigazgatási határán belül létező átmeneti településforma. Népességszámuk, azok negatív irányú változásai közös elem, mint ahogy a napjainkban lakott majorok száma és az aprófalvak száma is közel azonosnak mondható. Fekvésük alapján dunántúli dominanciájúak, a Dunántúl kivételével viszont az aprófalvak elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplénben, a majorok Békésben és Pest megyében fordulnak elő relatíve nagy számban. Funkcionalitásukban a hasonlóságot tradicionális lakó- és agrárfunkciójuk adja. Az 1990-es évektől kiépülő új gazdasági és társadalmi térszerkezetben főképp a turisztikai szolgáltatásokat kiépítő aprófalvak és majorok tudtak megújulni, sikeressé válni. A funkcionális változások a morfológiát sem hagyták érintetlenül. Falun a lakóépületek külső megjelenésében végbemenő hosszú, több évtizedre visszanyúló átalakulás mellett a gazdasági funkciójú létesítmények (falusi és kereskedelmi szálláshelyek, épített környezet helyreállítása, ipari tevékenység telephelyei stb.) gyors és látványos új településképet alakítottak ki. A majorok esetében a tradicionális épületek mellett gyakran lehetünk szemtanúi teljesen új objektumokat eredményező beruházásoknak is, amelyek a majorokhoz már csak vagy mezőgazdasági funkcióik révén köthetők, vagy csak úgy, hogy az egykori major által elfoglalt területet hasznosítják valami teljesen más tevékenység céljából.

IRODALOM

- BAJMÓCY P. – BALOGH A.** (2002): Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. Földrajzi Értesítő, 3-4. pp. 385-405.
- BADÁL E.** (1987): Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 196p.
- Balogh A.** (2014): A hazai aprófalvasodás új irányjai. Földrajzi Közlemények, 138/2. pp. 134-149.

- BALOGH A. – BARANYAI G.** (2014): Az Őrség hagyományőrző települései. In: Csapó T. (szerk.): Sátoraljaújhelytől Hawaig. Savaria University Press, Szombathely, pp. 90-100.
- BALOGH A. –BAJMÓCY P.** (2011): Majorok a Nyugat-Dunántúlon. Savaria University Press, Szombathely, 126p.
- BELUSZKY P.** (1984): A kisfalvokról – településtudományi megközelítésben. In: Sükösd F. (szerk.): Az aprófalvak közlélete és ifjúsága. KISZ Baranya megyei Bizottsága, Pécs. pp. 72-91.
- BELUSZKY P.** (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 584p.
- BEREND T. I. – RÁNKI GY.** (1987): Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19. században. Gondolat Kiadó, Budapest, 704 p.
- ENYEDI GY.** (1980): Falvaink sorsa. Magvető Kiadó, Budapest. 183 p.
- ERDEI F.** (1974): Magyar falu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 246 p.
- FRISNYÁK S.** (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó Budapest, 213 p.
- G. FEKETE É.** (2013): Az aprófalvak gazdasági megújulásának lehetőségei. In.: Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.): Hátrányban, Vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 352-363.
- ILLYÉS GY.** (1936): Puszták népe. Reprint, 2003, Osiris Kiadó, Budapest, 294 p.
- ISTVÁNYI GY.** (2011): A magyar falu építészeti hagyománya. Régi-új magyar építőművészet, Melléklet: Utóirat – Post Scriptum, XI/62. pp. 3-12.
- JÓZSA K.** (2013): Fejlődést segítő és hátráltató tényezők az aprófalvakban a helyi polgármesterek szemszögéből. Településföldrajzi Tanulmányok, II. évf. 2. sz. Nyugat-magyarországi Egyetem, Szombathely, pp. 86-99.
- JÓZSA K.** (2014): A magyarországi aprófalvak sikerességi tényezőinek vizsgálata. Doktori értekezés, 167p.
- KŐSZEGFALVI GY.** (2004): Magyarország településrendszere. Alexandra Kiadó, Pécs, 158p.
- KŐSZEGFALVI GY. – TÓTH J.** (2002): Általános településföldrajz. In.: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, pp.421-484.
- KRISTÓ GY. – BARTA J. – GERGELY J.** (2002): Magyarország története előidőktől 2000-ig. Pannonica Kiadó, Budapest, 687p.
- MENDŐL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 568p.
- MOHOS M.** (1984): Hozzászólás. In: Sükösd F (szerk.): Az aprófalvak közlélete és ifjúsága. KISZ Baranya megyei Bizottsága, Pécs. pp. 189-192.
- SZERENCSES K.** (1990): Magyarország története a II. világháború után (1945-1975). IKVA Kiadó, Budapest, 30 p.
- VÁRADI M. M. – SCHWARZ GY.** (2013): „Itt kis léptékekben kell gondolkodni”. In.: Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.): Hátrányban, Vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 199-219.